

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ І ЗАВДАННЯ ЇЇ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Після кардинальних зрушень кін. 80-х–поч. 90-х рр. ХХ ст. у низці країн Центрально-Східної та Центральної Європи (Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія, Чехія, Словаччина, Німеччина, Латвія, Литва, Естонія) створено інститути, головним завданням яких визначено вивчення тоталітарного минулого цих держав. Хронологічно воно найчастіше обмежувалося передоднем Другої світової війни і ліквідацією соціалістичного ладу. В назвах установ є компонент «національна пам'ять».

Почнемо з Польського інституту національної пам'яті. Він існує вже понад 10 років (з 1998) і посідає дуже важливе місце в суспільно-політичному житті. ІНП має статус науково-дослідного інституту з функціями слідства і звинувачення. Він керується «Законом про ІНП» від 18 грудня 1998 р. і «Законом про розкриття інформації, яка міститься в документах державних служб безпеки в період між 1944–1990 роками, і змісту цих документів» від 18 жовтня 2006 р.

Як зазначено на офіційному сайті ІНП, він покликаний зберегти пам'ять про:

- втрати, які пережив польський народ під час Другої світової війни і після неї;
- патріотичні традиції боротьби проти нацистських і комуністичних окупантів;
- боротьбу за незалежну Польську державу на захист свободи і людської гідності.

ІНП діє відповідно до обов'язку розслідування злочинів проти миру, людяності й воєнних злочинів і потреби компенсувати шкоду, якої зазнали репресовані і постраждали від тоталітарних режимів.

Інститут підпорядковано Сеймові, який затверджує його бюджет (у 2006–2008 рр. 200–290 млн злотих, у 2010 р. близько 218 млн злотих, або більше \$80 млн).

Установа складається з центрального управління у Варшаві й 11 регіональних управлінь і 7 делегатур у найбільших містах. Загалом там працює близько 2150 осіб, з них 370 — в архіві. Директора затверджують Сейм і Сенат Республіки Польща.

Заклад працює досить інтенсивно і плідно. За 10 років видано понад 860 книг і збірників (статей і документів). Систематично виходить три журнали. Організовано більше 200 виставок [1]. Особливе місце належить прокурорським співробітникам (їх більш ніж 70, не враховуючи допоміжного персоналу). Головне завдання — підготовка матеріалів для люстрацій, недарма колишній директор Польського інституту національної пам'яті називав його «локомотивом широкої люстрації» [2]. Судячи з оприлюдненої інформації, робота в цьому напрямі близька до завершення.

Очевидно, у майбутньому заплановано дещо «укрупнити» дослідницькі проекти. Останнім часом в офіційній назві установи дедалі частіше фігурує промовистий додаток «Комісія з кримінального переслідування злочинів проти польського народу» [3]. Це можна розцінювати як відхід від суто наукової діяльності, характерний і для анало-

гічних закладів в інших країнах — Інституту з вивчення тоталітарних режимів (Чехія), Центру дослідження геноциду і резистенції жителів Литви, Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людяності, Комісії істориків Латвії тощо.

У 2006 р. було створено Український інститут національної пам'яті (УІНП) як вищий орган виконавчої влади. Оскільки становлення соціалістичного ладу в Україні, порівняно з сусідніми європейськими державами, має інше датування — кін. 1917 р. — поч. 1918 р., хронологічні межі вивчення тоталітаризму розширено. Згідно з проектом закону, який планували до підписання в останні дні президентства В. Ющенка (документ надсилали на експертизу в НАН України), для формування пам'яті українства надважливим завданням визначали розвінчання злочинів двох режимів — радянського і нацистського (окупаційного). Побіжно варто зауважити, що логіка дослідження історії Української повстанської армії, яка боролась переважно з радянським ладом і вважала бойові дії проти фашистів недоцільними через те, що це об'єктивно сприяло б головному ворогу — Червоній армії, начебто мимоволі «знімала» проблему німецького тоталітарного режиму, принаймні відсувала її на другий план.

Що ж до радянського режиму, тут зосереджувалися в основному на трьох проблемах — голодоморі 1932–1933 рр. (УІНП ініціював закон, яким трагедію визнано геноцидом проти українського народу), масових репресіях 30–50-х рр. минулого століття, історії ОУН-УПА. Хоча у вищезгаданому проекті закону УІНП пропонував «м'який» варіант люстрацій, покладених на державні служби, було зрозуміло, що ні інститут, ні суспільство до цього просто не готові, а час, коли питання ще мало значну політичну гостроту й актуальність, уже спливав.

Вочевидь, відчуваючи невідповідність між назвою інституту (перші ж спроби тлумачи-

ти поняття «національна пам'ять» показали, що воно значно змістовніше, ширше за обмежений набір елементів, з яких його намагалися формулювати) і напрямками роботи, керівництво установи зробило кроки, які, на перший погляд, виглядали виправданими, логічними. Йдеться про моніторинг шкільних підручників з історії (хоча, мабуть, це все-таки більше безпосередня турбота Міністерства освіти і науки), обіцянки «нової концепції вітчизняної історії» і «канонічного підручника» з неї. У суспільстві виникали сумніви щодо правомірності оголошених ініціатив, які видавалися нереальними, зважаючи як на фаховий рівень колективу, так і на далеко не найкращу реакцію на них.

Отже, фундаментальна невідповідність між назвою і діяльністю інституту ставала дедалі очевиднішою. Тому, мабуть, не лише прагненням реформувати управлінські структури, зменшити їхню чисельність були зумовлені Укази Президента України В. Януковича про ліквідацію Українського інституту національної пам'яті в статусі органа виконавчої влади й одночасно доручення Кабінету Міністрів України створити новий інститут з тією ж назвою, але вже як науково-дослідну установу при уряді [4]. Головним у такій загалом затратній (з погляду хоча б зусиль і часу) «операції» видається пошук шляхів надання національній пам'яті, її формуванню наукового підґрунтя. Тобто взяла гору потреба інституту, який би керувався не стільки смаковими, по-суті нефаховими, ідеологізованими, кон'юнктурними підходами, готовністю до ідеологічного обслуговування системи, виховання «правильних патріотів», скільки істинним (звісно, наскільки це досяжно) знанням, набутками науки. У всякому разі, саме така логіка прочитується в урядових рішеннях про створення нового Українського інституту національної пам'яті й затвердженому положенні про нього [5].

Основні завдання оновленого УІНП:

- наукове й аналітичне забезпечення державної політики з питань національної пам'яті;
- розроблення в межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій Кабінетові Міністрів України у сфері гуманітарної політики;
- виконання державних програм фундаментальних і науково-практичних досліджень проблем національної пам'яті, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації;
- науковий і науково-практичний розгляд державотворчих традицій українського народу, його боротьби за свободу і соборність;
- вивчення трагічних подій в історії народів України, участь у вшануванні пам'яті їхніх жертв;
- залучення до науково-просвітницької, освітньої роботи, пов'язаної з проблемами національної пам'яті.

Відповідно до цього сформульовано й головні параметри діяльності: науковий, науково-дослідницький, науково-пошуковий, просвітницький.

Інститут проводить фундаментальні і науково-прикладні дослідження проблем національної пам'яті, пріоритетних з погляду формування української політичної нації, консолідації громадянського суспільства, мобілізації духовних сил народу на державницьку і цивілізаційну діяльність, насамперед:

- закономірностей та особливостей розвитку національної пам'яті як феномену народної свідомості, її впливу на формування громадянського суспільства, політичної нації, суспільно-політичних процесів, міжнародних зв'язків;
- теоретико-методологічних аспектів політики національної пам'яті як складника гуманітарної політики;
- функціонування національної пам'яті й історичної свідомості за умов полінаціональності і регіональних відмінностей;

- впливу на національну пам'ять державотворчих традицій, спадщини різних історичних форм державності, цивілізаційних досягнень українського народу, його боротьби за свободу і соборність.

Організація забезпечує науковий та аналітичний супровід розроблення проектів нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України у сфері політики національної пам'яті, здійснює їх наукову експертизу.

До обов'язків УІНП належить видавнича діяльність, зокрема підготовка фахових публікацій з історичних наук (тематика національної пам'яті), власних досліджень, аналітичних розробок у вигляді монографій, збірників статей, наукових доповідей та звітів тощо; науково-методична допомога спеціалізованим державним установам у створенні музейних експозицій з актуальних проблем історичного минулого України.

Відповідно до законодавства, інститут проводитиме пошук, відбір, збереження, науково-практичне використання, оприлюднення найбільш значущих архівних документів, які стосуються боротьби за свободу і незалежність, державотворчих і цивілізаційних досягнень, історичних трагедій українського та ін. народів України [6].

Усе вищенаведене, гадаємо, дає цілком переконливі підстави для висновків про закладену в нинішні сутнісні зміни домінуючу ідею: перед новим Українським інститутом національної пам'яті значно ширші наукові, дослідницькі завдання, ніж у його попередника. При цьому вони визначені конкретно, а колективу (70 осіб) надано права і можливості для реалізації суспільно значимих проектів і завдань. Щоб оцінити їхній зміст і спрямованість, важливо передусім окреслити саме поняття національної пам'яті, збагнути його смисл. Якщо не ховатися за жорсткими академічними дефініціями, а увияти контури і параметри цього феномена, ітиметься загалом про таке.

Людська пам'ять фіксує, збирає інформацію передусім про минуле. Тож національну пам'ять нерідко ототожнюють з історичною. До певної межі з цим можна погодитися, однак не слід випускати й очевидних відмінностей, насамперед хронологічних. Національна пам'ять, за будь-яких обставин, «коротша», оскільки її початки, витoki слід шукати в добу формування національних організацій, націй, а історична пам'ять у цьому сенсі поширюється і на часи існування людства, які цьому передували, починаючи від найдавнішого минулого [7].

З іншого боку, історичну пам'ять традиційно пов'язують здебільшого зі знаннями про історичний поступ, політичну організацію суспільства (хоч існують і більш комплексні підходи), а національна пам'ять виступає елементами найрізноманітніших аспектів життя й досвіду нації, будується на основі всебічних знань, які становлять предмет генеалогії, культурології, міфології, психології, соціології, техніки, економіки та ін. Немало значить і те, що в поліетнічних суспільствах, до яких належить і наше, поняття «національна пам'ять» охоплює всі стадії розвитку народу (або політичної нації), компоненти, привнесені різними національностями [8]. Не варто залишати поза увагою і того, що маніпулювання історичною пам'яттю (історичними тлумаченнями, концепціями) негативно позначається на національній пам'яті й національній свідомості, провокуючи рецидиви упередженості — аж до ксенофобії та расизму, а також здатне породити кризу національної ідентичності [9].

Усвідомлюючи всю складність, неоднолінійність взаємозв'язку між історичною і національною пам'яттю, цілком виправдано виходити з того, що перша значною мірою лежить в основі другої, живить її, впливає на зміст, напрями, кристалізацію.

У з'ясуванні сутності національної пам'яті (це стосується також її історичного складника) надзвичайно важливо розуміти

«механізм» її оформлення і взаємозв'язку між індивідуальним і колективним [10].

Подумки кожна особистість повертається до власного досвіду, пережитого, оціненого, обдуманого. Звісно, у ньому поряд з тим, що приємно пригадувати, чим можна пишатися, використовувати як позитивний арсенал у майбутньому, неминуче нагромаджується і негатив, якого не позбутися і, хоч-не-хоч, не «викорінити» з голови. І вже тут очевидне переплетіння індивідуальної пам'яті («родинної», приватної) з колективною («сконструйованою», публічною) [11]. Адже в першій зафіксовано передачі, «прищеплені» від батьків (також через освіту, суспільство) спостереження, висновки, оцінки найрізноманітніших процесів. Індивідуальна пам'ять фіксує результат своєрідної генної естафети, яка розпочалася не одне покоління тому і різними каналами потрапила до нині суцього суб'єкта.

Колективна історична і національна пам'ять, звісно, вбирають у себе надбання множинності індивідуальних досвідів, але не становлять їхню механічну суму, а непростим чином «сплавляються», поєднуються [12]. Це називається комеморизацією. У результаті постає феномен, де відрафіновано абсолютні, незаперечні цінності, що стають загально визнаними і непорушними. Водночас, у процесі взаємодії індивідуальних позицій та підходів одні отримують перевагу, стають доміантними, інші, у разі зіткнення суперечливих чинників, неминуче слабнуть. Однак чималим залишається і сегмент, де примирити, поєднати амбівалентні бачення тих самих епізодів, фактів, документів минулого не вдається, часом це з різних причин узагалі неможливо. Природно, непрості, контраверсійні, здатні породити нескінченну кількість проміжних варіантів зв'язки між трьома означеними елементами не лише не можна виключити з підсумкового уявлення про колективну національну й історичну пам'ять, а конче треба враховувати як об'єктивні реалії.

Це висхідний пункт у системі координат, якою висвітлюють загальні обриси національної та історичної пам'яті.

Друге з найважливіших питань, які потребують обґрунтованої, логічної відповіді, — наскільки глибока історична і національна пам'ять. Знов на перший погляд здається, що все «лежить на поверхні»: настільки, наскільки дають можливість проникнути в глибину минулого матеріальні й писемні (це, звісно, головні масиви, а не вичерпний перелік джерел) пам'ятки. Побудовані на їхній основі знання, їх оцінення різними (більшими або меншими) сегментами входять в індивідуальну, а потім колективну національну й історичну пам'ять.

Однак існують й інші думки. Наприклад, що історична пам'ять хронологічно має обмежуватися найбільше трьома останніми поколіннями, приблизно 80 роками [13]. Пристати на такий підхід важко. Він усе ж штучний, надуманий, далекий від наукових уявлень і просто логіки, а його певна поширеність в апіорі кон'юнктурних, зацікавлених у свідомому обмеженні нашої пам'яті колах — далеко не аргумент на його користь, хоча саме його покладено в основу діяльності зарубіжних інститутів національної пам'яті.

Третя з ключових, фундаментальних позицій полягає в запереченні тенденційно-вибіркового, суб'єктивно-селекційного підходу до джерел формування і розвитку національної пам'яті. Лише комплексний, усебічний, неупереджений аналіз минувшини, якомога адекватніше відтворення цілісного, сукупного досвіду може бути повноцінним джерелом становлення національної пам'яті, її постійного ефективного підживлення.

Варто також зазначити, що національна пам'ять — то особлива моральна цінність, важливий націєтворчий фермент, складник самоідентифікації та консолідації народів, які населяють Україну, в єдину політичну

націю (громадянську спільноту) — український народ.

Відновлення і збереження колективної пам'яті про державотворчі традиції, цивілізаційні досягнення, бойову і трудову звитягу, як і про історичні трагедії, сприяє єднанню громадянства, мобілізації духовних сил, розкриттю потенціалу народу, його утвердженню як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин, збереженню державного ладу і територіальної цілісності, творенню позитивного суспільно-політичного і морально-культурного поля буття політичної нації.

Виходячи з цього, можна визначити національну пам'ять як своєрідний феномен суспільної свідомості, селективно збережену нацією сукупність знань, уявлень, ціннісних оцінок історичних подій, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення і консенсусно сприйняті в суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування, конструктивного розвитку.

Національна пам'ять ґрунтується на історичній пам'яті народу (або народів, як в Україні) і включає практично всю ретроспективну інформацію, «природним» способом закарбовану в пам'яті народу, атрибутах його духовної та матеріальної культури. При цьому національна пам'ять — це швидше атрибут політичної нації (громадянської спільноти), котрий має загострений суспільний зміст, несе навантаження суспільно корисного досвіду і підлягає коригуванню (актуалізації) залежно від викликів і завдань, які стоять перед громадою [8].

Відповідно, зміст політики національної пам'яті Української держави становлять цілеспрямовані, унормовані з конституційно-правового погляду, науково обґрунтовані зусилля держави й суспільства з виявлення, збереження, утвердження пам'яті про найважливіші для відтворення й життє-

діяльності політичної нації події та процеси минулого в інтересах державотворення й цивілізаційного поступу. Формування національної пам'яті ставить за мету усвідомлення, збереження, творче використання історичного досвіду, плекання найкращих рис традиційної ментальності, забезпечення спільної державницької, громадянської, продуктивної діяльності народів України, об'єднаних у політичну націю.

Національна пам'ять гарантує народові життєздатність. Історія переконливо довела, що дух народу, мобілізація колективної творчості величезною мірою визначають долю націй та держав, стають надзвичайно потужним «стратегічним ресурсом», інколи зумовлюючи історичні перемоги навіть за вочевидь несприятливих обставин, асиметрії у співвідношенні сил тощо. На цьому слід особливо наголосити тепер, коли в Україні все ще не зупинено взаємопов'язаних процесів деградації продуктивних сил, науково-освітньої та культурно-духовної сфер, традиційної моралі; коли населення неухильно скорочується, його фізичний і моральний стан погіршується; коли атаки на реальний суверенітет не припинилися.

Національна пам'ять може відігравати (у всякому разі, покликана за своєю природою) роль консолідаційного чинника в умовах неоднозначних тенденцій, зумовлених глобалізацією. Адже поряд з очевидним позитивом бачимо і відчутний виклик традиційним культурам, тяжіння до уніфікації, всупереч плеканню національної пам'яті як неодмінного компонента національної та державницької свідомості.

Ці й інші моменти актуалізують, підсилюють значення конструктивної державної політики національної пам'яті, міцним підґрунтям якої буде послідовна науковість, серйозна теоретична база, надійна прогнозованість проектів, акцій, навіть урахування загроз національним і державним інте-

ресам, суспільному здоров'ю, стабільності, суверенітету. Наукове забезпечення політики національної пам'яті видається одним з першочергових і надзвичайно відповідальних завдань соціогуманітарного академічного цеху.

У виробленні підходів до проблеми визначальним має бути чітке, принципове з'ясування сучасного стану цієї надчутливої сфери, концентрація на тих аспектах, які поки що дають більш негативний, аніж позитивний ефект. Серед них:

- брак у значній частини населення відчуття єдиної національної та державної ідентичності;
- істотні регіональні відмінності в історичній свідомості на фоні позбавленості прозоро постульованої ідеології загальнонаціонального розвитку (національної ідеї);
- перетворення історичного матеріалу на зброю політичних баталій, «бойовий» елемент ірредентистських і сепаратистських настроїв, політичного екстремізму;
- прояви національної або релігійної ворожнечі, нетерпимості, шовінізму (з покликанням на «історичні аргументи») з боку окремих осіб, політичних сил, громадських організацій, ЗМІ;
- консервація в історичній свідомості елементів тоталітаризму й ін. ідеологій, несумісних з обраною суверенною Україною моделлю розвитку, чим активно послуговується низка політичних партій;
- полярні, політично заангажовані, емоційно переважані оцінки важливих подій вітчизняної історії, що ускладнює діалог між певними суспільними, національними групами;
- спад теоретико-методологічного рівня і суспільної відповідальності у фахових дослідників, особливо істориків;
- неабияке зменшення часу для вивчення історичних дисциплін у вищих навчальних закладах, серйозні методичні труднощі з

викладанням історії в загальноосвітній школі;

- поширення у ЗМІ з комерційних або вузько корпоративних інтересів перекрученої, фальсифікованої інформації на історичну тематику.

Доводиться також констатувати, що маніпулювання історичною свідомістю багато в чому зумовлене і фактичним браком прийнятної для більшості загальнонаціональної ідеології розвитку, яка б заповнила ідейно-духовний вакуум, утворений після радикальної (нерідко — механічної та позірної) відмови від радянської ідеології та моралі.

Безсумнівно, заборона Конституцією обов'язкової ідеології, плюралізм поглядів на минуле втілили законне право на творення й отримання суспільно важливої інформації. Однак, замість ретроспективи з застосуванням широкої (і доступної нині) джерельної бази, сучасних дослідницьких методів, значна частина істориків через ті чи інші причини пристала на поверхві й часто упереджені тлумачення складних проблем минувшини (Друга світова війна, національно-визвольний рух в Україні, Українська революція, окремі масштабні історичні трагедії українського народу в ХХ ст., радянський період у цілому тощо).

Із зарубіжної історіографії, праць диспартних авторів широко запозичено концепції, заангажовані політично і породжені атмосферою міжблокової воєнно-політичної конфронтації, «холодної війни» тощо. У масову свідомість цілеспрямовано закарбувалися саме конфронтаційні, дражливі уявлення про минуле, негативно забарвлені настроями образ (реальних або вигаданих, роздмуханих), помсти, ненависті, необґрунтованих претензій, жорстким етнонаціоналізмом, відразою до певних етносів тощо. Якщо ж такі уявлення вже «стерлися», їх активізують через маніпулятивні прийоми.

З'явилися, а згодом поширилися в контексті новітніх демократичних трансформацій Східної Європи і Німеччини трактування головної функції та завдань політики національної пам'яті як «зведення рахунків з минулим» (*Vergangenheits Wältigung* — іноді цей термін перекладають як «подолання минулого» [14]). Витоки такого підходу пов'язані з дискусіями в Німеччині про націонал-соціалізм, котрі з часом трансформувалися в дослідження і переслідування злочинів тоталітарних режимів, спонукали до визнання провини і каяття [15]. По суті цілеспрямовано насаджувано поняття про національну пам'ять тільки як резервуар історичних трагедій та негативу [16].

Так, пропагуючи «історичні ініціативи» Президента України В. Ющенка, науковці доходили до того, що на сторінках дисертацій та солідних видань усерйоз пропонували: «у національній свідомості має вбудовуватися історичний символічний ряд: Батурин–Крути–Голодомор–УПА», якому належить стати «джерелом гордості за здобуту дорогою ціною незалежність» [16].

Здобутки державотворення, культури, науки, мистецтва, боротьба проти поневолення, співробітництво корінних народів України, ін. позитивна інформація залишилися поза увагою. Таким чином, із суспільної свідомості «вимивалися» чинники, які формують громадянську ідентичність, шану до державності, національну самоповагу, гордість за звершення предків, мобілізують духовні сили для розбудови гідного майбутнього.

Насадження виключно нігілістичного ставлення до радянського періоду призвело до загрози накопичення радикально-націоналістичними силами суміжних держав «аргументів» щодо ревізії кордонів і державного статусу України — адже саме в радянські часи вона об'єднала всі свої етнічні землі.

Під тиском цілеспрямованого зовнішнього інформаційно-психологічного «гіпнозу» і зростання соціально-політичного розшарування, починаючи з др. пол. 80-х рр., зруйнувалась раціональна межа впливу історичних концепцій на сьогодення і майбутнє. У неконструктивних (і як, правило, безплідних) суперечках проглядається готовність до того, щоб розбіжності в поглядах на історію поставити вище за громадянську консолідацію, територіальну цілісність.

Принагідно варто зазначити, що попри законодавчо закріплене право на плюралізм думок, в історичній науці майже щезли продуктивні дискусії навколо ключових подій та процесів вітчизняної історії — їх проведенню вочевидь заважає заздалегідь визначена ідейно-політична «позиція» вчених, котра не сприяє взаємоповазі між «колегами по цеху».

Минулому надають вочевидь гіпертрофованого значення, за яким комфортно маскується безвідповідальне небажання (або неспроможність) творити гідне життя для своїх же нащадків. По суті, свідомість громадянства доводять до такого стану, що чимала частина готова пожертвувати спільним майбутнім у єдиній державі заради конфронтаційних поглядів на минуле, «фантомного болю» історії.

Доцільно звернути увагу на те, що міцним «муром» між різними суспільно-політичними силами стало «вживлення» в їхні програмні й ідеологічні засади непримирених тлумачень спільної минувшини українського народу як сукупності процесів і подій, що відбувалися незалежно від нашої волі і які сучасники зі зрозумілих причин не можуть скоригувати. Загострена навесні 2011 р. ідейно-політична ситуація навколо рішення Верховної Ради про сферу застосування Прапорів Перемоги показала, наскільки оперативно і прагматично історичні аргументи використовують для посилення розбрату і наскільки обмежена в

суспільно-політичних груп здатність до пошуків елементарного порозуміння.

За цивілізаційних відмінностей між історичними землями, поліетнічності і поліконфесійності українське громадянство стрімко розшаровується (а то й атомізується) за майновою, ідеологічною, національною, регіональною, корпоративною ознаками, оскільки «плавильний тигель» радянської спільноти відключено, а механізму творення соціуму незалежної країни, схоже, немає.

У «Стратегії національної безпеки України» від 12 лютого 2007 р. прямо йдеться про «ціннісно-світоглядне розшарування суспільства, яке обумовлено культурно-історичними відмінностями окремих регіонів країни і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування» [17].

Фактично, історична пам'ять або взагалі зникає, або набуває ознак корпоративності чи протистояння (партійно-політичного, регіонального тощо), перетворюючи погляди на історію у своєрідний ментальний вододіл «свій-чужий». Про глибину цього розколу (який аналізують не лише вітчизняні фахівці [14]), зокрема, свідчить sms-голосування на одній з недавніх телепередач. На питання «Чи зможуть Схід і Захід України знайти спільну мову?» негативно відповіли 74% [18].

При цьому, звісно, існують фундаментальні елементи національної пам'яті, котрі об'єднують свідоме громадянство. У першу чергу, це пам'ять про перемогу у Великій Вітчизняній війні. Це на сьогодні один з небагатьох чинників, здатних консолідувати суспільну свідомість, підтримати життєво важливий духовний зв'язок між поколіннями. Соціологічна служба Центру Разумкова 1–5 квітня 2011 р. опитала з цього приводу 2009 респондентів віком від 18 років з усіх регіонів України. Показово, що понад дві

третини (70%) вважають День Перемоги великим святом, а 23,6% — «звичайним». Не вважають День Перемоги святом лише 4,7%. Понад 66% розцінюють війну 1941–1945 рр. як Велику Вітчизняну [19].

Не можна скидати з рахунку й того, що в епоху тотальної медіакультури минуле безупинно коригують на догоду політичним силам (елітам), які перманентно змінюються біля керма держави і при цьому часом демонструють охоту мати для свого обслуговування всесильне Міністерство правди, яке описав Дж. Оруел у романі «1984». І картини знищення й підроблення документів, переписування книг, перейменувань міст і вулиць, фальсифікації дат і подій видаються не стільки плодами фантазії, скільки «репортажем» про зовсім недавні події [20].

Намітився істотний розрив між досягненнями історичної науки, інших галузей соціогуманітарного знання і масовою свідомістю [21]. Популістсько-дилетантські опуси практично повністю витіснили в засобах масової інформації публікації фахівців, а епатажні, штучно сконструйовані, зі спекулятивним присмаком міфи — об'єктивне знання.

Звісно, за бажання можна набрати й більше критичного матеріалу. Однак зрозуміло, що важливіше знайти шляхи подолання недоліків, негараздів, помилкових і навіть шкідливих проявів; підведення під державну політику в царині національної пам'яті наукових підходів і засад.

З погляду Українського інституту національної пам'яті, суто дослідницьких завдань і проектів, скажімо, у сфері вітчизняної історії, недостатньо; потрібен ширший, комплексніший, системніший метод, який би передбачав:

- невідкладне створення сумісної з конституційно-правовим полем, етнонаціональним складом населення, регіональними соціокультурними відмінностями доктрини консолідаційної політики формування національної пам'яті як

складника гуманітарної політики, з особливим акцентом на теоретичному боці питання;

- втілення Державної програми заходів з формування і розвитку національної пам'яті, яка би включала науково-дослідний, культурно-просвітній, меморіальний сегменти;
- залучення до розв'язання нагальних проблем формування і розвитку національної пам'яті найкращих академічних і освітніх центрів, які спеціалізуються на вивченні суспільних процесів з філософських, політологічних, правничих, психологічних, філологічних, соціологічних та ін. позицій;
- активізацію досліджень та аналітичних розробок з прикладних проблем функціонування національної пам'яті, механізмів її впливу на державницький, суспільно-політичний, культурно-освітній розвиток України як основи для науково обґрунтованих рекомендацій в обстоюванні історико-гуманітарної самобутності українського народу в обставинах несприятливих інформаційних впливів;
- увагу до гуманітарних освіти і культури в цілому, високий освітній рівень як одну з передумов захисту від деструктивних психологічних проявів;
- належну підготовку дослідників, викладачів тощо з історичних, ін. гуманітарних наук, котрі б поєднували збереження вітчизняних науково-просвітницьких надбань, державницько-патріотичне налаштування з творчим використанням (синтезом) передових теоретико-методологічних досягнень світової науки;
- неконфронтаційну, громадянсько відповідальну історичну, гуманітарну освіту на всіх щаблях навчально-виховної системи, яка би базувалася на цінностях загальнодержавного значення і враховувала інтереси консолідованого громадянського суспільства;

- пропаганда державою, громадсько-політичними і творчими об'єднаннями історичних, гуманітарних знань (через ЗМІ, науково-популярну літературу, художню творчість, лекції) з наголосом на гордості за цивілізаційні надбання українського народу як основі мобілізації духовних сил народу на забезпечення гідного існування [22].

Безперечно, кожен з цих позицій можна (і слід) розгорнути. Однак, за обмеженого обсягу публікації дозволю собі звернутись лише до трьох конкретних сюжетів (добре усвідомлюючи, що насправді їх коло значно ширше), з приводу яких точаться особливо гострі (часом запеклі) дискусії в середовищі істориків, а ще більше — політиків і публіцистів.

Сьогодні дедалі очевиднішою виглядає контрпродуктивність одного з елементів шляху, яким ішла вітчизняна наука впродовж останніх двох десятиліть. Ідеться про «нову інтерпретацію національної історії», на практиці розціненої й сприйнятої як вилучення українського досвіду з «імперського контексту», з «імперсько-радянського історіографічного дискурсу», як боротьба проти «імперсько-радянського нарративу». Попри неспростовні досягнення в дослідженні окремих періодів і проблем, концепція вийшла все ж не надто переконливою: Україна постає винятково жертвою російського імперіалізму, вона чи не три століття поспіль була колонією, експлуатованою і пригнобленою москалями. І така далека від наукового підтвердження теза породжує негативні елементи пам'яті, історичної самосвідомості, виховує комплекс неповноцінності, вторинності, невпевненості. Постійно виголошувані тези про «упосліджену», «постколоніальну», «постгеноцидну» націю призводять до логічних висновків: якщо протягом століть не було жодних успіхів, якщо над нещасними українцями не знущався тільки ледачий, то

звідки й у кого з'явиться певність, що в майбутньому буде інакше. Так і прищеплюють великому європейському народові почуття соціально-психологічної неспроможності [23].

Добре відомо, скільки емоцій витрачено, щоб довести: один з «травматичних періодів насильства в історії» — трагедія українства 1932–1933 рр. — то результат свідомо розрахованої, ретельно спланованої політики Москви. Але можна передбачити: саме брак доказів того, що це був справді геноцид чи етноцид української нації, зумовив включення до відповідного закону положення про кримінальну відповідальність за публічне заперечення науково недоведеного факту, гіпотези, яка залишається дискусійною [24]. І найбільші пристрасті, як не диво, вибухають тоді, коли саме на дослідницькому рівні намагаються заглибитись у сутність проблеми, відійти від поверхових знань, збагнути її глибинну природу.

То ж ставлячи понад усе неурізану науковість, першорядним у вивченні голодомору співробітники УІНП вважають зосередження зусиль (власних і колег з інших центрів) на:

- об'єктивному оціненні вітчизняного і закордонного історіографічного доробку в осягненні цієї складної, суперечливої сторінки; визначенні найнагальніших і найперспективніших аспектів роботи в цьому напрямі;
- дослідженні впливу на перебіг колективізації, ексцеси, які її супроводжували, соціального становища українського села, відомого протистояння між бідним і заможним селянством, яке точилося століттями і особливо загострилося після невдалих спроб П. Столипіна зламати традиційний громадський устрій села за зарубіжними буржуазними лекалами;
- предметному аналізу взаємозв'язку між різними складниками «Великого перелому» (передовсім — індустріалізації й

колективізації) — форсованої, радикальної зміни моделі суспільно-економічного розвитку СРСР, побудови т.зв. «мобілізаційного соціалізму» в обставинах міжнародної ізоляції та постійної загрози ззовні;

- з'ясуванні співвідношення опору і лояльності селянства, яку довела перемога у Великій Вітчизняній війні;
- виявленні глибинних, латентних причин спотворення певних аспектів голодомору (зокрема, настанов про «етнічний», «етноцидний» характер, перекручення статистики тощо), місця цієї проблеми у формуванні новітнього світогляду громадян України;
- зрештою, правдивому відображенні впливу радикальних перетворень на селі і трагедії 1932–1933 рр. на історичну і національну пам'ять.

Принагідно слід наголосити, що природне, логічне бажання зберігати і конструювати національну пам'ять на будь-якому зрізі — чи то позитивному, чи негативному, чи, умовно, «змішаному» — не може допускати ні довільного вилучення з минулого «незручних», «невигідних» сторінок, ні бажання їх замовчати. І часом потрібні чималі зусилля для відновлення правди, перетворення історичних знань на надбання національної пам'яті.

Так, на Нюрнберзькому процесі проти нацистських злочинів наймасштабнішою трагедією мирних жителів у Другій світовій війні названо знищення за два дні (2–3 березня 1943 р.) німецькими загарбниками та їхніми посіпаками понад 6800 жителів с. Корюківка на Чернігівщині. Однак цей сюжет — величезна рідкість у працях про війну. Його не знайти в підручниках, де цілком правомірно згадують Хатинь, Лідце, Орадур... Не поспішають з необхідними для вшанування пам'яті жертв кривавої трагедії документами й на законодавчо-урядовому рівні, хоча вчені тривалий час підтримують клопотання корюківців.

Звісно, у невеликій статті годі окреслити (бодай перелічити) моменти, які торкаються національної пам'яті, наукового забезпечення державної політики в цій надважливій сфері. Значить, роботу треба продовжити, а зважаючи на її суспільну значимість — обов'язково інтенсифікувати. Зрозуміло й те, що вона не буде ефективною без залучення якомога ширших владних інституцій, громадських організацій, усіх, хто по-справжньому вболіває за націю, народ, країну, їхнє майбутнє.

1. IPN. Kronika 10 lat. — Warszawa, 2010. — 420 s.
2. Куртика Я. Історична політика — це справа державна // Дзеркало тижня. — 2009. — № 47. — 5 грудня.
3. Informator Instytutu Pamięi Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Lublinie. — Lublin, 2007. — 70 s.
4. Урядовий кур'єр. — 2010. — № 234. — 14 грудня.
5. Там само. — 2011. — № 6. — 14 січня; № 28. — 15 лютого.
6. Там само. — 2010. — № 28. — 15 лютого.
7. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3(40–41).
8. Солдатенко В. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять // Українознавство. — 2011. — № 2(39). — С. 139–140.
9. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості // Магістеріум. Вип. 31. Політичні студії. — 2008. — С. 25, 28.
10. Хитон П. История как искусство памяти. — СПб, 2003. — 421 с.; Гери П. История в роли памяти // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — 2005. — Вып. 14. — 116 с.; Савельева И., Полетаев А. Историческая память: к вопросу о границах понятия // Феномен прошлого. — 2005. — С. 170–220.
11. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3. — С. 8–9.
12. Рикёр П. Память, история, забвение. — М., 2004. — С. 552.
13. Assmann J. Collective Memory and Cultural Identity // Trans. John Czaplicka // New German Critique. — 1995. — № 65. — P. 126.
14. Трёбет С. «Какой такой ковер?» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы. Попытка общего описания и категоризации // Ab Imperio. — 2004. — № 4. — С. 41, 53, 54.

15. Meyer E. Memory and politics // Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook / edited by Astrid Erll, Ansgar Nunning. — P. 173–175.
16. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дис. ... канд. політ. наук. 23.00.05. — К., 2009. — 193 с.; Ї ж: Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 1. — С. 71–76; Ї ж: Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 3. — С. 41–51; Симоненко І.М. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 1. — С. 51–61.
17. Про стратегію національної безпеки України. Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105 // <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>.
18. 2000. — 2011. — 27 мая. — С. А6.
19. 70% українців вважають День Перемоги великим святом. Цікава соціологія // <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/29/37267/>.
20. Кониц А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури // Вісник Львівського університету. Серія журналістики. — 2009. — Вип. 32. — С. 153–163.
21. Попович М. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України // Дух і літера. — 1998. — № 3–4. — С. 59.
22. Солдатенко В.Ф. Українському інституту національної пам'яті — наукове спрямування // <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1585.htm>.
23. Толочко П.П. Предисловие // Очерки истории Украины. — К., 2010. — С. 5–6.
24. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // Урядовий кур'єр. — 2006. — № 227. — 1 грудня.

В. Солдатенко

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ І ЗАВДАННЯ ЇЇ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Резюме

Зроблено огляд феномену інститутів національної пам'яті в країнах Центрально-Східної та Центральної Європи, у центрі уваги яких вивчення тоталітарного минулого цих держав. У такому контексті проаналізовано особливості аналогічного закладу в Україні, створеного в 2006 р. Досліджено еволюцію УІНП від вищого органу виконавчої влади до науково-дослідної установи при Уряді. Окреслено основні завдання, які стоять перед оновленим інститутом, визначено пріоритети його діяльності, запропоновано низку важливих кроків на шляху наукового забезпечення державної політики в галузі національної пам'яті.

Ключові слова: формування громадянського суспільства, історична пам'ять, політична нація.

V. Soldatenko

PROBLEMS IN NATIONAL MEMORY POLICY AND TASKS OF ITS SCIENTIFIC ASSISTANCE

Abstract

The phenomenon of National memory Institutes in Central-Eastern and Central Europe is analyzed. Those institutes study the totalitarian past of the states. In such context, the analogous Ukrainian organization founded in 2006 (Ukrainian Institute of national memory — UINM) is viewed. Its evolution from higher executive power organ to scientific and research establishment under the Government is discovered. The major tasks and priorities of renovated institute are pointed. The file of important measures in scientific assistance of state policy concerning national memory is proposed.

Keywords: civic society creating, historical memory, political nation.